

A DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Dr. Antal Attila

KÖRNYEZETI DEMOKRÁCIA MAGYARORSZÁGON

Elmélet és intézményesülés, gyakorlat, speciális részterület

Témavezető: Dr. Bihari Mihály, professor emeritus

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

Állam- és Jogtudományi Kar

Politikatudományi Intézet

Politikatudományi Doktori Iskola

DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2016.142

Budapest

2016

I. A DOKTORI DISSZERTÁCIÓ FELÉPÍTÉSE ÉS MÓDSZERTANA

Doktori disszertációm hétéves elméleti kutató- és építkező munka, valamint a környezeti demokrácia működését a gyakorlatban vizsgáló (illetve azt művelő, s részben alakító) tevékenység eredményeképpen született meg. Az ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola doktorandusz hallgatójaként 2009-ben kezdtem el feltárni a környezeti demokrácia elméleti hátterét, s lényegében ezzel párhuzamosan vizsgáltam – az Energiaklub Szakpolitikai Intézet és Módszertani Központ (a továbbiakban: Energiaklub) gyakornokaként, majd jogi tanácsadójaként – a környezeti demokrácia érvényesülését az energetika, illetve energiapolitika területén. Szándékom szerint jelen doktori disszertáció ennek a több mint fél évtizednyi tudományos, szellemi, s nem utolsó sorban morális „utazásnak” a leképeződése. A disszertációban összegződik a demokráciaelmélettel, a környezeti demokráciával és annak egyik legfontosabb, nemzetközi intézményével, az Aarhusi Egyezményvel, valamint az energia-demokráciával foglalkozó szakirodalom bemutatása, valamint a környezeti demokráciával foglalkozó (nemzetközi és hazai) empirikus kutatások ismertetése. A disszertáció a tartalomjegyzék és a bevezető, valamint a disszertáció főbb téziseinek összefoglalása után három fő részre tagolódik.

A disszertáció *Első fejezete* azt vizsgálja, hogy mit jelent a környezeti demokrácia, hogyan határozható meg, s milyen normatív-preskriptív követelményrendszer húzódik meg mögötte. A környezeti demokráciát két aspektusból mutatom be. Egyrészt elhelyezem a normatív-empirikus demokrácia-megközelítések között, aztán körvonalazom a környezeti demokrácia elméletét, amit egyúttal el is határolok a zöldpolitikai gondolkodás ökopolitikai irányvonalától. Fontosnak tartottam ugyanakkor, hogy a környezeti demokrácia és az ökopolitikai egyik legfontosabb közös területével az állampolgárság átértelmezésével is foglalkozzak. Ezután térek rá a környezeti demokrácia elméletének nemzetközi és magyarországi intézményesülésével. Az Első fejezet alapvetően a vonatkozó szakirodalmi és jogalkotási, illetve szakpolitikai források feldolgozásán alapul.

A disszertáció *Második fejezete* a környezeti demokrácia gyakorlati érvényesülésével foglalkozik, s bemutatja a környezeti demokráciával kapcsolatos empirikus kutatások eredményeit. Ebben a részben tárgyalom a környezetpolitika és a környezeti demokrácia fejlődését korlátozó tényezőket, jogalkotói és kormányzati intézkedéseket.

A disszertáció *Harmadik fejezete* a környezeti demokrácia speciális részterületével, az energetikával és energiapolitikával foglalkozik, s a környezeti demokrácia pillérrendszerét alkalmazza a magyar állami energiaszektorra, s mindezt a szakirodalom egy új elemzési keretrendszerében, az *energia-demokrácia* fogalma alatt értelmezi. A környezeti demokrácia és az energia-demokrácia magyarországi érvényesülésének vizsgálatához az Energiaklub tematikus programjának, az Energia Kontroll Programnak (EKP) a keretében végezett önálló kutatás eredményeit használom fel. A magyar állami energiaszektor általános elemzésén túl, a doktori értekezés esettanulmány jelleggel foglalkozik a Pakson létesítendő új atomerőművi blokkok (a továbbiakban: Paks II.) kérdésével, mint a hazai környezeti és energia-demokrácia előtt álló legjelentősebb kihívással. Ez a fejezet – felhasználva az első két fejezet tapasztalatait – egyszerre áll normatív és empirikus alapokon.

II. A DOKTORI DISSZERTÁCIÓ FŐ TÉZISEI

A doktori disszertáció fő tézisei a következők:

T.1. A környezeti demokrácia alapvetően antropocentrikus irányzat, ahol az intézményesülés folytán erősen jelen van a környezetjogi megközelítés is. A környezeti demokrácia továbbá egy önálló normatív-empirikus demokráciaelméleti irányzatba sorolható demokráciatípus, amely a liberális demokráciára épül rá, azt egészíti ki. A környezeti demokrácia elmélete pedig az e demokráciatípus mögötti saját elméleti keretrendszerként

fogható fel (ugyanis a demokrácia nagy, makroszintű elméletein túl az egyes demokráciatípusoknak is vannak speciális elméletei).

T.2. A környezeti demokrácia elhatárolható a zöld politikai gondolkodás másik fontos irányvonalától az ökopolitikától: előbbi demokráciatípus (és demokráciaelmélet), utóbbi pedig ideológia. A két irányzat ugyanakkor sok közös pontot tartalmaz, többek között az állampolgárságról vallott nézeteik tekintetében.

T.3. A környezeti demokrácia szerint nincs okunk azt gondolni, hogy a környezetvédelem ne győzedelmeskedhetne a jogi és politikai arénában, ha a nem ismerjük el a nem emberi létezők jogait. A koncepció szerint a legerősebb morális követelés az emberek egészséghez, biztonságos és megfelelő környezethez való jogának, továbbá a környezetvédelmi részvételi jogosítványoknak a jogi (lehetőleg) alkotmányos rögzítése (ez a meglévő liberális jogok radikális kiterjesztése).

T.4. A környezeti demokrácia újra-konceptualizálja az állampolgárságot: egyszerre tekinti fontosnak a jogokra és a kötelezettségekre alapozott megközelítéseket a környezetvédelemben; a civil szférának igen jelentős szerepet tulajdonít az állampolgárság kibontakozása szempontjából; valamint úgy véli, hogy a magánszférába tartozó cselekedeteknek politikai relevanciái és így politikai következményei vannak.

T.5. A környezeti demokrácia Magyarországon alapvetően a jogi alkotmányosság paradigmája alatt és következtében fejlődött ki: ez azt eredményezte, hogy az alkotmányos környezetjog és a hozzá kapcsolódó (alkotmány)bírószági gyakorlat igen hamar kibontakozott.

T.6. A politikai alkotmányosság paradigmája alapvető hatást gyakorolt a környezeti demokráciára és számos ponton korlátozta a környezeti demokráciának a jogi alkotmányosság védőernyője alatt kiérlelt megoldását, holott a politikai alkotmányosság praxisorientált jellegéből a procedurális környezeti jogosítványok megerősítése is következhetett volna.

T.7. A környezeti demokrácia elvileg jól együtt tud működni a politikai alkotmányosság paradigmájával, sőt bizonyos szempontból a kettő egymásra hatását nélkülözhetetlennek is tekinthetjük. Ezt nevezem a környezeti demokrácia politizálásának. A környezeti demokrácia és a politikai alkotmányosság együttműködéséhez az szükséges, hogy egyensúlyi helyzet alakuljon ki a környezeti demokráciához kapcsolódó alkotmányos és procedurális jogok között: ugyanis az egészséges (megfelelő) környezethez való jog és a hozzá kapcsolódó procedurális jogosítványok együttműködése nélkül nem beszélhetünk környezeti demokráciáról.

T.8. Magyarország példája azt bizonyítja, hogy a jogi alkotmányosság keretrendszerében az alkotmányos jogosítványok egészen jól tudnak működni, s kialakíthatóak a környezeti demokrácia procedurális feltételei is. E kettő együttműködését, amelyen végtére is áll vagy bukik a környezeti demokrácia, már nem képes koordinálni önmagában a jogi alkotmányosság. Ezen segíthet a politikai alkotmányosság procedurális irányultsága, amelynek a környezeti demokráciával kapcsolatos feladata az lehetne, hogy a gyakorlatban működteti a környezeti demokrácia anyagi és eljárási aspektusait, egyszerre kielégítve és formálva a társadalmi elvárásokat.

T.9. A környezeti demokrácia alkalmazható az energetikára, s erre használok a szakirodalomban egyre inkább elterjedt energia-demokrácia (energy democracy, Energiademokratie) fogalmat. Energia-demokrácia alatt természetesen nem egy teljesen új normatív-empirikus elméletet értek, hanem sokkal inkább a környezeti demokrácia alapvető, elméleti és gyakorlati implikációinak az energetikára, illetve energiapolitikára való vetítését.

T.10. Az energia-demokráciát fenyegető tényezők a környezeti demokráciát veszélyeztető intézkedésekből következnek: vagyis az energia-demokrácia diszfunkciói a környezeti demokráciát ért támadásokból vezethetők le. Ugyanakkor egy ezzel ellentétes tendencia is kibontakozott Magyarországon: 2010-től kezdve ugyanis a politikai alkotmányosság felfogásával felvértezett alkotmányozó, jogalkotó és kormányzati hatalom az energetika

területéről kiindulva korlátozza szisztematikusan magát az általános értelemben vett környezeti demokráciát. Ennek pedig az egyik legfontosabb célja nem más, mint a Paks II-beruházás politikai megalapozása.

III. A KÖRNYEZETI DEMOKRÁCIA POLITIKAELEMÉLETE

1. A demokratikus politikai közösség környezettel kapcsolatos megközelítései

Ahhoz, hogy feltárjuk a környezeti demokrácia politikaelméleti alapjait, mindenképpen az szükséges, hogy jobban megértsük e demokráciatípus mögötti elméleti előfeltevéseket. Ezen előfeltevésekhez pedig az adja meg a kulcsot, hogy a politikai közösség hogyan viszonyulhat saját természetes és épített környezete felé. A szakirodalmi vizsgálódások alapján (Parola, 2013) azt mondhatjuk, hogy ez a megközelítés három irányú lehet: antropocentrikus, ökocentrikus és környezetjogi. A disszertációban röviden bemutatom az egyes viszonyulások főbb jellegzetességeit és amellet érvelek, hogy a környezeti demokrácia alapvetően *antropocentrikus* irányzat, ahol az intézményesülés folytán erősen jelen van a *környezetjogi* megközelítés is.

2. Demokráciaelméletek, demokráciatípusok és a környezeti demokrácia

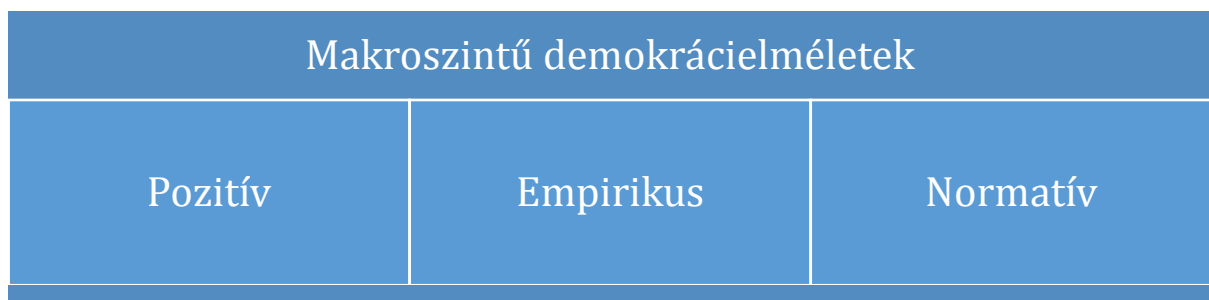
A környezeti demokrácia tipologizálása során fontosnak tartom, hogy egyszerre foglalkozzunk a demokrácia elméleteivel és az egyes demokráciatípusokkal. A demokráciaelméletek (vagy más terminológiában: demokráciamodellek) definíciókon és általánosításokon nyugszanak, s megkísérik rendszerbe foglalni a múlt és a jelen politikai berendezkedéseit. Buchstein és Jörke (2011 571. p) szerint a demokráciaelméletek célja kettős: egyrészt a demokratikus rendszerek előfeltételeit és teljesítményét próbálják meg megérteni; másrészt pedig az így feltárt valóságot az alapvető demokratikus értékek alapján ítélik meg. Vagyis a demokráciaelméletek absztraktak, s magas szintű generalizációjuk alkalmassá teszi őket arra, hogy megragadják és tipológiákba rendezzék az egyes demokráciatípusokat.

Bár az egyes demokráciamodellek mentén kategorizálhatóak a demokrácia típusai, a helyzetet azonban megbonyolítja, hogy nem csak a demokráciának (ezeket nevezhetnénk makroszintű elméleteknek), hanem az egyes demokráciatípusoknak (pl. képviseleti demokrácia) is vannak saját elméletei. Disszertációm a környezeti demokráciát a demokráciatípusok egy sajátos új fajtájaként mutatja be, s amikor a környezeti demokrácia elméletéről beszélek, akkor az e demokráciatípus mögötti saját elméleti keretrendszer, s nem általában a demokráciaelméletek előbb említett absztrakt fogalmát értem ez alatt.

Amíg a demokráciamodell vagy –elmélet azokat a sajátos filozófiákat igyekszik megragadni, amelyek egy-egy politikai berendezkedés mögött munkálnak, addig a demokráciatípus arra reflektál, hogy különféle intézményes megszervezési módjai lehetnek a demokratikus kormányzásnak, s mindez sajátos történelmi, gazdasági, kulturális, demográfiai, politikai körülményektől függ. Ezek a faktorok határozzák meg, hogy a különféle intézmények hogyan működtetik a különféle országokban működő demokráciákat. Turan szerint (2011 582–583. pp) a típus egyrészt azért használatos, hogy meghatározza azokat a karakterjegyeket, amelyek egyes politikai rendszerek definiálásához és másoktól való elhatárolásához szükségesek. Másrészt a típus utal arra a – már jelezett – jelenségre, hogy bizonyos értelemben egyfajta alkategóriával állunk szemben, amely mint olyan alkalmas tipológiák kialakítására. Mindez azért hasznos, mert többféle olyan berendezkedés is eleget tehet a demokrácia elméleti kritériumainak, amelyek kevésbé hasonlítanak egymásra és más demokráciatípust képviselnek.

A modern demokrácia kollektív önrendelkezést jelent, amelyen közvetlen célja az, hogy úgy formálja a politikai döntéseket, ahogyan az a polgárok akaratának megfelel. Buchstein és

Jörke szerint (2011 571. p), ahhoz, hogy el tudjunk igazodni a modern demokráciaelméletek szerteágazó és olykor bizony zavaros világában szükségünk van valamilyen vezérlő megközelítésre: általában diakronikus és szinkronikus megközelítést szoktak alkalmazni. A diakronikus vezérelv a demokráciáról való gondolkodás történelmi fejlődésére koncentrál, s a meghatározó gondolkodási csomópontok és változások feltárását célozza. A szinkronikus megközelítés szerint a demokrácia különféle elméletei paradigmákká és modellekké sűrűsödnek, s a cél ezen irányzatok leírása és rangsorolása. Ugyanakkor a demokráciáról való gondolkodásnak van egy olyan szervező elve is, amely a demokráciaelméletek tudományos módozataira vonatkozik, vagyis arra, hogy az egyes elméletek hogyan közelítenek a demokrácia felé. Ez alapján a pozitív, empirikus és normatív demokráciaelméletek között tehetünk különbséget, amelyeknek a jellemzőit röviden vázoló a disszertációban.

1. ábra *Demokráciaelméleti irányok*

3. A normatív-empirikus demokráciaelméletektől az egyes demokráciatípusokig

A disszertációban rávilágítok arra, hogy sem az empirikus, sem pedig a normatív demokráciaelméletek (de még a pozitívak sem) lehetnek mentesek a normatív előfeltevésektől, értékválasztásoktól – noha különböző mértékben. A környezeti demokrácia elméletét egy normatív-empirikus elméletként fogom leírni, hiszen egyszerre támaszt erős normatív elvárásokat a demokráciával kapcsolatban, illetve mérni kívánja annak teljesítményét. A normatív-empirikus demokráciaelméleti kategóriáról Pócza Kálmán így ír: „... az empirikus indíttatású normatív demokráciaelméletek tipológiájának alapvető kérdése egyrészt az a klasszikus kérdés, hogy kik és milyen módon vegyenek részt a közösségi ügyeket érintő döntéshozatali eljárásokban, másrészt pedig, hogy milyen intézményi berendezkedés szolgálja leginkább a kitűzött célt.” (Pócza, 2015 140. p). Mivel álláspontom szerint a környezeti demokrácia a normatív és empirikus dimenziókban vizsgálható leginkább, ezért ehelyütt ezekkel a demokráciaelméletekhez kapcsolódó típusokkal foglalkozom.

A szakirodalomban többféle megközelítés bontakozott ki arról, hogy az említett normatív-empirikus elméletek milyen alapvető demokráciatípusokban szervesülnek. Turan (2011 583. p) például a klasszikus normatív elméleten belül két nagy csoportot különböztet meg: a direkt vagy részéleti demokráciát és liberális képviselői demokráciát. Ezeket túl a következő demokráciatípusokat emeli ki (2011 587-591. pp): a demokrácia többségi és az ezzel szemben álló konszenzusos modellje; konszociális és centrifugális demokráciák; depolitizált és centripetális demokráciák; poliarchia; funkcionális demokrácia; delegatív demokrácia; parlamentáris és prezidenciális demokráciák.

Egy másik – az előbbiekhöz részben hasonló – megközelítés (Pócza, 2015) a normatív-empirikus elméletek közötti eligazodás megkönnyítése végett (Coppedge-Alvarez-Maldonado, 2011 nyomán) a különféle normatív és empirikus demokráciaelméletekből demokráciadimenziókat, vagy másként demokráciatípusokat derivál, amelyek alkalmasak egy leegyszerűsített, ugyanakkor átlátható térkép felvázolására. Ezek a dimenziók pedig együtt kiadják a demokrácia multidimenzionális megközelítését. Pócza szerint: „a normatív demokráciaelméletek tipológiáját azon alapvető és klasszikus kérdés mentén adhatjuk meg,

hogy a politikai folyamat részeként kik és milyen módon hozzák meg a döntéseket. Ha ez az alapvető kérdés, akkor Coppedge és munkatársai tipológiáját használva megállapíthatjuk, hogy a demokrácia elektorális-minimalista koncepcióján túl hat további demokráciaelmélet-típust, ennek nyomán pedig hatféle demokráciadimenziót különböztethetünk meg. Ezek alapján liberális, konzociális, egalitárius, deliberatív, részvételi és majoritárius demokráciaelméletekről és -dimenziókról beszélhetünk... Azért is nevezzük a megközelítést multidimenzionálisnak, mert az egyes dimenziók egyszerre, ám különböző mértékben lehetnek jelen az egyes demokráciákban.” (Pócza, 2015 141-142. pp).

A fentebb tárgyalt hatféle típus abban közös, hogy elfogadják a demokrácia minimalista-elektorális, képviseleti koncepcióját, amelynek gyökerei Schumpeter munkásságára vezethetők vissza. A schumpeteri elmélet felállítja a demokrácia minimumkövetelményét, mely szerint a „demokrácia legfontosabb indikátora az, hogy a politikai vezetők rendszeres időközönként nyílt verseny során, a választások kimenetelét előre nem látható módon küzdenek meg egymással egy titkos, általános és egyenlő választójog alapján a választópolgárok szavazataiért.” (Pócza, 2015 143. pp). Ez a minimalista megközelítés minden további demokráciaelmélet számára keretrendszerként szolgál.

4. A környezeti demokrácia mint „ráépülő”, „kiegészítő” demokráciatípus és –elmélet

A disszertációban ezt a keretrendszert felhasználva, a hat típus közé ágyazom be a környezeti demokrácia elméletét (1. táblázat), s a képviseleti demokrácia minimumprogramja mellett azokat a dimenziókat, típusokat fogom részletesen elemezni (liberális, részvételi/közvetlen, deliberatív demokrácia), amelyeknek közvetlen hatása van a környezeti demokráciára. Ezen a ponton még egyszer hangsúlyozni kell, hogy az egyes demokráciatípusok mögött is meghúzódik egy elmélet, amely nem a makroszintű demokráciaelméleti irányokkal (pozitív, empirikus, normatív) azonosítható, hanem az adott demokráciatípus elméleti alapállását foglalja össze. Éppen ezért a következőkben a demokráciatípus mellett használni fogom az elmélet kifejezést is az itt kifejtetteknek megfelelően.

A demokrácia minimalista-elektorális (schumpeteri), képviseleti típusa					
liberális demokrácia	konzociális demokrácia	deliberatív demokrácia	egalitárius demokrácia	részvételi/közvetlen demokrácia	többségi demokrácia
környezeti demokrácia					

1. táblázat A normatív-empirikus demokráciaelméletek típusai (forrás: Pócza, 2015 146. p) és a környezeti demokrácia

Ugyanakkor fontosnak tartom megjegyezni, hogy bár a környezeti demokráciát egy új demokráciatípusnak és a mögötte meghúzódó elméletet egy új (az általános, makroszintű demokráciaelméletek alatti) demokráciaelméletnek tekintem, a környezeti demokrácia azért is különleges, mert ráépül a már meglévő demokráciatípusokra és –elméletekre, tulajdonképpen azokat egészíti ki és fejleszti tovább környezetvédelmi szempontból (így különösen az említett típusokat: liberális, részvételi/közvetlen, deliberatív demokrácia). Ezért nevezem tehát „ráépülőnek” és „kiegészítőnek” a környezeti demokrácia demokráciatípusát és demokráciaelméletét.

IV. A KÖRNYEZETI DEMOKRÁCIA MEGHATÁROZÁSA

1. A demokrácia diszkurzív megközelítése

A disszertációnak a környezeti demokráciára vonatkozó elméleti keretrendszerét elsősorban Michael Mason (1999) *Environmental Democracy* (1999), valamint Giulia Parola *Environmental Democracy at the Global Level: Rights and Duties for a New Citizenship* (2013) című munkája, illetve az ezekben megfogalmazottak továbbgondolása adja. Mason a

demokrácia diszkurzív elméletének (Habermas, 1996) környezetvédelmi implikációit elemzi (Mason, 1999 8. p). Habermas elmélete arra irányul, hogy a demokráciát egyfajta befogadó és racionális politikai kommunikációs formaként írja le. A *diszkurzív* kifejezés a nyelv fontosságára utal a politikai jelenségek kezelésében, hiszen – ebben a kommunikatív megközelítésben – a nyelv a politikai cselekvések központi médiuma. A diskurzus tehát kifejezi az emberek közötti azon kommunikációs formulákat, amelyek egymás kölcsönös megértésén és érveléssel történő meggyőzésén nyugszanak, s nélkülözik a kényszer vagy a megtévesztés bármely formáját. Ebből pedig az következik, hogy a diskurzus alapelve megkérdőjelezi a társadalmilag (eleve) kötelező döntések helyességét, valamint a különféle részérdekek általánosíthatóságát: Habermas szerint „*csak azok a cselekvési normák érvényesek, amelyekben az összes potenciálisan érintett személy, racionális diskurzusok résztvevőiként egyet tud érteni*” (Habermas, 1996 107. p). Ha diskurzus alapelveit átültetjük a gyakorlatba, akkor a demokratikus legitimitáció a pártatlanság és beszámíthatóság kommunikatív elveivel kapcsolódik össze.

A diskurzus alapelve abból a szellemi hagyományban gyökerezik, amely az emberi interakciók racionális jellemzőit akarja feltárni. Az olyan tudományterületek, mint a nyelvészet, a kognitív és a morális pszichológia, a diskurzus analízis abban a tudományos érdeklődésben osztoznak, hogy feltárják a mindennapi nyelvi aktusok mögötti tudást. Habermas szempontjából (1990 31-42. pp) ez a tudományterület, a „rekonstruktív tudomány”, ideértve Habermas saját kommunikatív cselekvési elméletét (1984, 1987), amely egy szociológiai kísérlet azon általános és szükséges feltételek feltárására, amelyek kommunikatív igények érvényesítéséhez szükségesek. Habermas demokráciaelmélete azon az előfeltevésen alapul, hogy a pozitív jog és a demokratikus alkotmányok normatív önértelmezést testesítenek meg a diskurzus alapelve segítségével, ugyanakkor mindennek meglehetősen tökéletlen a megvalósulása a liberális politikai intézményekben és gyakorlatban, de az vitathatatlan, hogy a diskurzus alapelve logikailag azon a kommunikatív előfeltételezésen alapul, amely a mindennapi nyelvhasználatot állítja a középpontba. De fontos szem előtt tartani azt is, hogy Habermasnak a nyelvhasználat univerzális struktúráira vonatkozó tézisei éppúgy nyitva állnak a falszifikációra, mint bármelyik másik tudományos elmélet. Mason megjegyzi, hogy bár Habermas nyelv-filozófiája nem is bizonyult maradandónak, de ettől még a diskurzus alapelve alkalmas a demokratikus legitimitáció modelljeként (Bohman, 1990).

Habermas értelmezésében a társadalmi gyakorlatot a megértésre irányuló cselekvés tartja össze (*kommunikatív cselekvés*), ahol az egyének megosztják, közössé teszik tudásukat, kölcsönös bizalmukat, valamint az adott szituációról alkotott értelmezési keretet. Mindez működik, hiszen a mindennapi interakciók során az egyének még csak hallgatólagosan sem kerülhetik el a növekvő számú érvényességi igényeket (igazság, igazságosság, helyesség), amelyek igazolásra várnak. Persze az egyének igen gyakran egocentrikus módon cselekszenek, sőt azt kutatják, hogy hogyan uralhatják a társadalmi és fizikai környezetet (*instrumentális cselekvés*), máskor pedig öncélúan, másokat kihasználva járnak el (*stratégiai cselekvés*); ugyanakkor ezek az eljárások Habermas szerint (1984, 100-101. pp) a kommunikatív cselekvési módokon élőködnek, amely a nyelvhasználatra rendeltetett. A kommunikatív cselekvést a kölcsönös megértésre orientáltság jellemzi és a résztvevők cselekvései nem önző sikerkalkulusok, hanem ezen kölcsönös megértés segítségével kapcsolódnak össze (Török, 2014 86. p). A kommunikatív cselekvők konszenzusra törekednek, magukat a célokat vitatják meg, míg az instrumentálisan cselekvők adott, nem vitatott célokhoz választanak ki eszközöket és stratégiákat (Török, 2014 87. p).

2 A környezeti demokrácia pillérei

Mason szerint a szabad egyénekből álló szuverén nép liberális ideáját igencsak megcáfolta a történelmi tapasztalat, legkésőbb a modern liberális demokráciákban, ahol a pártok által

dominált politika és kormányzás meglehetősen kiszolgáltatott a szervezett csoportérdekeknek és az aszimmetrikus hatalmi viszonyoknak. Ezek alapján joggal vethető fel a kérdés, hogy a versenyző csoportok politikai arénájában hogyan és milyen alapon tudjuk megkülönböztetni a közérdeket a rész- vagy csoportérdekektől? S mindez hogyan hat a liberális politikai rendszerekre, amelyek híresek arról, hogy egyébként is figyelmen kívül hagyják a környezetvédelmi érdekeket? Mason szerint (1999, 46. p) a demokratizálódás progresszív fejlődése egyre inkább kitermeli az olyan területeket, ahol a polgárok gyakorolhatják azon jogaikat, hogy részt vegyenek a rájuk vonatkozó döntések meghozatalában (Bobbio, 1987 32. p). A környezetvédelem szempontjából ez azt jelenti, hogy a polgárokat nem rekesztjük ki a jelentős környezeti vagy társadalmi hatással járó döntéshozatali eljárásokból. Ökológiai szempontból a demokratizálódás mindaddig nem lehet teljes, amíg a modern kapitalista társadalmak két nagy erőközpontja (a kapitalista vállalatok és az adminisztratív apparátusok) felülről blokkolja demokratizálódást (Mason, 1999 47. p). A vállalati és adminisztratív döntéshozási eljárás igen gyakran negatív hatást fejtenek ki a környezetminőségre: a probléma Bobbio által jelezett nyitott döntéshozás hiánya. Mason kiélezve veti fel a kérdést: talán az lenne a legkellemesebb megoldás, hogy ha a képviselőinket kötött mandátummal látnánk el a környezet védelmét illetően? Ugyanakkor mivel szeretnénk elkerülni az ökoautoriter elképzeléseket, ezért fel kell ismerni azt, hogy a probléma nem egyszerűsíthető le a környezeti érdekek nem kellő képviseletére, vagy az államközpontú politikai rendszerek környezeti átláthatatlanságára. A valódi kérdés az, hogy hogyan vesszük figyelembe az új környezeti szereplőket, az állampolgársággal nem rendelkezőktől kezdve (akiket környezetileg hátrányos érint egy bizonyos politikai rendszer intézkedés), a jövő generációkon át a nem emberi fajok védelméig (Dobson, 1996).

A környezeti érdekek általánossá tételéből fakadó kihívás a formális politikai szférából emelkedik ki, s a környezeti mozgalmak politikai mobilizációjához kapcsolódik. Úgy tűnik, hogy a környezetvédelmi érdekcsoportok – az ágazati lobbival vagy kampányszervezetekkel szemben – nélkülözik a stabil társadalmi-szervezeti alapot, vertikálisan a grassroot támogatóik felé, s horizontálisan is, a szervezett politikai és társadalmi érdekek irányába. Intézményi állandóság híján, e környezetvédelmi érdekcsoportok hosszú távú megerősödése a közvélemény környezettudatosságának általános szintjéhez kötött. Vagyis a közösségi ökológiai érdekek környezetvédelmi érdekcsoportok által való képviselete a közvélemény napirendjének folyamatos és elkötelezett befolyásolását követeli meg. Robert Paehlke kritizálva a liberális demokráciák strukturális aszimmetriáit, azokat a következőképp tárja fel: *„Az érdekcsoportokon alapuló liberalizmus valójában az inkrementalizmus politikájának valamint a szervezett érdekek közötti kompromisszumnak egyfajta megtestesülése. Ebben a rendszerben a kevésbé szervezettek vagy szervezetlenek teret veszítenek, különösen nehéz gazdasági időkben. Az idősek, a szegények, a munkanélküliek, a betegek érdekei nagy mértékben képviselet nélkül maradnak. Ahogyan a jövő generációk vagy más fajok érdekei.”* (Paehlke, 1989 210. p, idézi: Mason, 1999 47. p).

A környezetvédelmi szempontok alulértékelése annak a jele, hogy a demokratikus döntéshozatali eljárás sokkal fogékonyabb a gazdasági (ön)érdekekre és hatalmas ágazati erőcsoportok érdekeire. Még ha el is fogadjuk azt, hogy egyszerre túlságosan sok környezetvédelmi szempont és érdek is küzd az elfogadtatásért, ettől még dilemmának számít – különösen most, amikor egyre több gazdasági érdekcsoport jön arra rá, hogy hogyan lehet önmaga és terméke „zöldre mosdatásával” előnyhöz jutni – az egymással versengő politikai igények érvényességének problematikája, továbbá az, hogy összhangban a diskurzus alapelvvel, milyen mértékben terjesszük ki a környezetvédelmi érdekek képviseletét.

Az ökocentrikus környezetvédelem központi állítása az, hogy az ökológiai degradáció és az annak nyomán visszavonhatatlanul fellépő társadalmi problémák mindenkire hatással vannak, s ilyenformán mindannyiunk közös érdeke a környezetvédelemi problémákkal való

foglalkozás (Dobson, 1990 23. p). Ulrich Beck nagyon hasonló következtetésére jut, hiszen szerinte a globális környezetvédelmi kockázatok hatása mindenkire kiterjed. Egy egész világra kiterjedő „kockázattársadalomban” sem a szegények, sem a gazdagok nincsenek biztonságban az ipari termelés által kiváltotta veszélyektől: ezért állítja Beck azt, hogy a „szmog demokratikus” (Beck, 2003). Fontos észrevenni, hogy a modern társadalmi viszonyok között – s ezt Beck is elismeri – a környezeti kockázatok igen gyakran társadalmilag rétegzetten vagy osztály-specifikusan oszlanak meg (ez vezet ahhoz, hogy az egészséges környezet áruvá válik), de az ökológiai veszélyek egyetemessé válása végső soron azt jelenti, hogy a környezetvédelmi mozgalom nem kerülheti meg egyfajta közös jónak az artikulálást, méghozzá életkorra, nemre, etnikai vagy nemzeti hovatartozásra tekintet nélkül. Mindezek alapján Mason a környezeti demokrácia diszkurzív elméletének négy meghatározó jellemvonását, illetve pillérét határozza meg (Mason, 1999 48. p):

- A hosszú távú és általánosítható érdekeken alapuló morális döntések előnyben részesítése.
- Állítsuk a környezeti demokráciát a politikai kommunikációs struktúrák és gyakorlatok középpontjába.
- Az ökológiailag racionális döntéshozatal előmozdítása.
- A meglévő liberális jogok kiterjesztése és radikalizálása.

V. A KÖRNYEZETI DEMOKRÁCIA INTÉZMÉNYESÜLÉSE ÉS PILLÉREI

A környezeti demokrácia összegzi magában mindazokat a tendenciákat, amelyek az utóbbi évtizedekben jelen vannak a közéletben, a társadalomban: együtt jelenik meg itt az ökológiai és társadalmi problémák miatti aggodalom, a jövő generációk érdekeinek figyelembe vétele, továbbá a politikából és a liberális demokrácia intézményeiből való kiábrándulás, az állampolgárok cselekvési igénye, részvétele a demokratikus döntéshozatali rendszerben (ideértve ennek szervezett formáját, a környezetvédelmi civil szervezetek tevékenységét). A környezeti demokrácia tehát egyfajta „kor-tünetként” felszínre hozza, integrálja azokat a legfontosabb problémákat, kihívásokat, amelyek napirenden vannak a fejlett és fejlődő országokban egyaránt.

Amint azt a nemzetközi és a magyar kontextus felvillantása alapján láthatjuk a disszertációból, a környezeti demokrácia (ha nem is minden tekintetben a Mason-féle megközelítést követve, de) intézményesülése megindult: mind a nemzetközi környezetvédelmi rendszer bővülésével (ami elsősorban a környezeti demokrácia eszköz- vagy procedurális jogosítványait rögzíti), mind pedig az egészséges környezethez való jognak és egyéb környezetvédelmi rendelkezéseknek a nemzeti alkotmányokba való integrálásával (ez pedig elsősorban a környezeti demokráciához fűződő anyagi jogokat jelenti). Ugyanakkor fontos azt is látni, hogy a nemzetközi (környezetjogi és környezetpolitikai) és igen gyakran a nemzeti kontextusban a környezeti demokrácia kérdésköre elsősorban négy eszközjogosítvánnyal kezd azonosulni:

- Hozzáférés a környezeti információkhoz;
- Ennek alapján részvétel a (politikai és közigazgatási) döntéshozatalban;
- Ezekhez kapcsolódóan az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosítása;
- Állami garanciaként az utóbbiak peremfeltételeinek megteremtése (azaz a részvételre képesítés).

A környezeti demokrácia intézményesedése tehát egy velünk élő folyamat, s ennek alapján mára a környezeti demokráciát (intézményi szempontból) három szinten értelmezhetjük:

- A *szupranacionális vagy nemzetközi környezetjog* tartalmazza azokat a nemzetközi (illetve pán-európai) jogi normákat, amelyek gyakran (ha nem is direkt módon)

jogalkotási kötelezettséget rónak az egyes államokra, mint az adott nemzetközi szervezet tagjára.

- Az alkotmányokban megjelenő környezetjogi normákat (*alkotmányos környezetjog*) a nemzeti környezetjog legfelső rétegének kell tekinteni, amely országonként eltérő tendenciákat mutat (gyakori az, hogy az egyes államok alaptörvényeiben foglalt környezeti rendelkezések más országokban „csupán” törvényi alakot öltenek).
- A környezeti demokrácia intézményesedésének harmadik szintjét a *törvényi és rendeleti környezetjog* adja, amely magában foglalja az egyes területekre vonatkozó anyagi és eljárási szabályokat.

VI. A JOGI ALKOTMÁNYOSSÁGBA ÁGYAZOTT KÖRNYEZETI DEMOKRÁCIA

Az 1989-es Alkotmány tehát lerakta a környezeti demokrácia magyarországi alapjait, ugyanakkor azt az Alkotmánybíróság fejlesztette tovább a „láthatatlan Alkotmányra” támaszkodva: kiolvastva belőle annak alkotmányos alapjogi (de nem alanyi jogi) jellegét, továbbá azt, hogy az egészséges környezethez való jog objektív intézményvédelmi oldala miatt minden közhatalmi szereplőre kötelezettséget ró, s levezette továbbá a védelmi szinttől való visszalépés tilalmát is. A magyar Alkotmánybíróság múlhatatlan érdeme tehát a környezeti demokrácia továbbfejlesztése, sőt kibontakoztatása is, hiszen a testület 1990-es években kifejtett érvelése (többek között a jövő generációk érdekinek figyelembe vétele kapcsán) a későbbiekben konkrét intézmények kidolgozásának elvi-eszmei alapjává is vált (gondoljunk a jövő nemzedékek országgyűlési biztosára) (Majtényi, 2008 20. p). Az eddigiekből is látható, hogy az 1990-es évek aktivista Alkotmánybírósága környezeti demokráciafejlesztő tevékenysége során túllépett a jogszabályokban foglalt hatáskörén, s a jogfejlesztés mellett, akár a jogalkotás területére is átkalandozott. Ezen, a klasszikus bírói jogfejlesztésen túlmutató motívum miatt állítom azt, hogy Magyarországon a környezeti demokrácia a jogi alkotmányosság keretrendszerében bontakozott ki (annak minden előnyével és hátrányával egyetemben). Ahhoz, hogy ezt jobban megérthessük, egy tágabb kontextusba helyezem a magyarországi környezeti demokráciát, s ehhez felhasználom a jogi és politikai alkotmányosság koncepcióit.

A politikai alkotmány (*political constitution*) paradigmája – amely esősorban Richard Bellamy (2007) és Adam Tomkins (2002, 2003) nevéhez fűződik – szerint a politikai hatalmat gyakorlók (elsősorban a kormányzat) közjogi elszámoltatása politikai eszközök és politikai intézmények segítségével történhet. Ezzel szemben a jogi alkotmány (*legal constitution*) ehhez az elszámoltatáshoz jogi megoldásokat és intézményeket vesz igénybe, mindenek előtt természetesen a(z alkotmány)bírászkodás megoldásait.

Ha ebből a szemszögből tekintünk az elmúlt negyedszázad magyarországi közjogi-közpolitikai tendenciáira, akkor – egyetértve Pócza Kálmánnal (2012), aki először alkalmazta a Bellamy-féle koncepciót a hazai viszonyok vizsgálatára – azt állapíthatjuk meg, hogy az 1989-es Alkotmányunk és a ráépülő (elsősorban alkotmánybírósági) gyakorlat merőben (köz)jogi jellegű volt. Ezzel szemben a 2010-től kibontakozó alkotmányozás és közjogi filozófia – amint az a környezeti demokrácia értékelésével foglalkozó Második fejezetből látni fogjuk – több ponton is a politikai alkotmányosság talaján áll (bár teljesen nem azonosítható azzal), s a parlament szuverenitásának megerősítését és az ezzel konkuráló intézmények meggyengítését tűzte ki célul. A disszertáció egyik fő állítása éppen az, hogy 2010-től azért gyengül meg a környezetpolitika, környezetvédelem és persze a környezeti demokrácia, mert a regnáló alkotmányozó és kormányzati hatalom (ami sok tekintetben össze is folyt) alapvetően kalibrálta át a közjogi berendezkedés jogi alkotmányosságon alapuló jellegét, s ez elemi módon hatott a környezeti demokráciára – ami, mint láthattuk, ezer szállal a jogi alkotmányosságra volt ágyazva.

VII. A KÖRNYEZETI DEMOKRÁCIA GYAKORLATA MAGYARORSZÁGON

A rendszerváltás utáni időszakban – mint láthattuk – kialakult a hazai környezeti demokrácia jogi-szabályozási bázisa. Az Alkotmányon és az azon nyugvó garanciális rendelkezések kiépültek, mind a környezeti információhoz való hozzáférés, mind a döntéshozatalban való részvéte, mind az igazságszolgáltatás területén. Erre épült fel az Alkotmánybíróság meglehetősen aktivista gyakorlata, amelynek múlhatatlan érdeme a hazai környezeti demokrácia megalapozása. A kialakult helyzetet nevezetem a környezeti demokrácia jogi alkotmányosságon alapuló rendszerének. Ugyanakkor a jogi környezet leírásával természetesen korántsem elégedhetünk meg, így ezt a fejezetet a hazai környezeti demokrácia empirikus vizsgálatának szenteltem.

A disszertációban bemutatom a környezeti demokrácia értékelésére szerveződött nemzetközi kezdeményezést (The Access Initiative) és az eddig lezajlott vizsgálatok eredményeit (F. Nagy-Fülöp-Móra, 2002, EMLA 2005, Kiss et al., 2006). Ezek az értékelések elsősorban a 2010 előtti időszakra érvényesek, ugyanakkor az Environmental Democracy Index 2015-ös megjelenése okán napjaink tendenciáit is tudjuk értékelni. Előrebocsátom, hogy a disszertáció érvelése nem támasztja alá az Environmental Democracy Index meglehetősen optimista végkicsengéseit. Ugyanis a 2010-es kormányváltás után, illetve az Alaptörvény 2012-es hatálybalépést követően (amint azt részletesen elemezni fogom a Második és Harmadik részben) olyan tendenciák bontakoztak ki, amelyek alapjaiban rengették meg a környezetvédelmet és a környezeti demokráciát. Célkitűzésem az, hogy felhasználva a korábbi értékelések tapasztalatait és módszertanait, kísérletet tegyek napjaink környezeti demokráciájának leírására.

A disszertáció kapcsolódó értékelő fejezete annak vizsgálatával zárul, hogy a 2010 utáni politikai-közjogi berendezkedés (amit korábban politikai alkotmányosságként írtam le) alapfilozófiája összefér-e a környezetvédelemmel, illetve a környezeti demokráciával.

1. A környezeti demokrácia meggyengítése

A disszertációban részletesen elemezem azt, hogy az Alaptörvény hogyan foglalkozik a környezetvédelemmel és a hozzá kapcsolódó rész kérdésekkel. E filozófia érvénysülését/érvényesítését meglehetősen leronthatják az Alaptörvény egyéb, a korábbi alkotmányossági felfogást átíró rendelkezései, illetve a környezeti demokráciát alapjaiban megkérdőjelező jogszabályok, valamint az ezekre támaszkodó közhatalmi gyakorlat: ezt a komplexumot nevezem politikai alkotmányosságnak.

Az környezeti demokrácia magyarországi gyakorlatának értékeléséből nyilvánvalóvá válhatott, hogy milyen kihívásokkal küzd Magyarországon a környezeti demokrácia, azonban 2010 után a környezetvédelem általános leépítése alaposan rányomta a bélyegét a környezeti demokráciára és jelentősen visszavetette annak színvonalát. A disszertációban bemutatom a környezeti demokráciát ért legnagyobb károsodásokat, amelyek természetesen nem függetlenek a környezetvédelme terén kibontakozó általános retorzióktól: ugyanakkor úgy vélem, hogy a környezeti demokrácia meggyengítése abból a szempontból súlyosabb eset, hogy a demokrácia azon diszkurzív, kommunikatív rétegeit, illetve e rétegeket mozgásba hozó szereplőket érte károsodás, amelyek alkalmasak a környezetvédelmi problémák felkarolására, a velük szembeni fellépés levezénylésére, egyáltalán a (közösségi) környezetvédelemre.

Az alábbi táblázatban összefoglalom a környezeti demokrácia 2010, illetve az Alaptörvény 2012-es hatálybalépése utáni (vagyis a politikai alkotmányosság paradigmája alatti) korlátozásának legfontosabb, a disszertáció lezárásig bevezetett, illetve bevezetni tervezett elemeit.

Terület	Érintett jogszabály	Hogyan veszélyezteti a környezeti demokráciát?
1. A közvetlen demokrácia intézményeinek csorbítása	Alaptörvény A népszavazás kezdeményezéséről, az európai polgári kezdeményezésről, valamint a népszavazási eljárásról szóló 2013. évi CCXXXVIII. törvény	A közvetlen demokrácia eszköztára csorbult, hiszen nehezebb érvényes népszavazást tartani, megszűnt a népi kezdeményezés.
2. A jövő nemzedékek országgyűlési biztos intézményének megszüntetése	Alaptörvény Az alapvető jogok biztosáról szóló 2011. évi CXI. törvény	A jövő nemzedékek országgyűlési biztosának önálló pozíciója megszűnt és az alapjogi biztos egyfajta „kezdeményező” helyettese lett. Mindez ellentétes a védelmi szinttől való visszalépés elvével.
3. Az önálló adatvédelmi ombudsman intézményének megszüntetése	Alaptörvény Az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény	Az információszabadság egyik legfontosabb szereplője, az ombudsman magával az Alaptörvénnyel került elmozdításra a pozíciójából.
4. Az alkotmánybíráskodás korlátozása	Alaptörvény Az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi CLI. törvény	Az Alkotmánybíróság elvesztette alkotmányértelmezési autonómiáját és jogkörei is csorbultak.
5. Az információhoz való hozzáférés szisztematikus korlátozása és az arra tett kísérletek	Egyes gazdasági és pénzügyi tárgyú törvények megalkotásáról, illetve módosításáról szóló 2010. évi XC. törvény	A jogalkotó igyekszik megakadályozni azt, hogy az állami cégek közfeladatot ellátó szervnek minősüljenek (ezzel pedig mentesülnének a közadatokra vonatkozó igénylések teljesítése alól).
	Az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény	A jogalkotó megfelelő alkotmányos indok nélkül korlátozza az információhoz való hozzáférést.
	A Paksi Atomerőmű kapacitásának fenntartásával kapcsolatos beruházásról, valamint az ezzel kapcsolatos egyes törvények módosításáról 2015. évi VII. törvény	A paksi beruházás esetén szükségtelenül és aránytalanul, továbbá az európai jogba, valamint az Aarhusi Egyezménybe ütköző módon zárja ki a jogalkotó a nyilvánosságot.
6. A társadalmi részvétel körüli problémák	A jogszabályok előkészítésében való társadalmi részvételről szóló 2010. évi CXXXI. törvény	A deklarált széleskörű társadalmi részvétel helyett a kormányzat által kiválasztott „véleményvezérek” dominálhatják a jogalkotás folyamatát.
	A nemzetgazdasági szempontból kiemelt jelentőségű beruházások megvalósításának gyorsításáról és egyszerűsítéséről szóló 2006. évi LIII. törvény módosításáról szóló 2012. évi XXXV. törvény	A kiemelt beruházások esetén az üzleti és politikai érdekeket egyre masszívabban helyezi a környezetvédelmi szempontok elé a jogalkotó.
	A területi államigazgatási szervezetrendszer átalakításával összefüggő egyes törvények módosításáról szóló 2015. évi VIII. törvény	
7. A jogorvoslati jog korlátozására tett kísérlet	T/1492. sz. törvényjavaslat (benyújtva: 2010. október 29.)	A civil szervezetek jogorvoslati jogát próbálta meg korlátozni a jogalkotó a közigazgatási hatósági eljárásokban.

2. táblázat A környezeti demokrácia korlátozása (2010-2015)

2. Összefér-e egymással a politikai alkotmányosság és a környezeti demokrácia?

A rendszerváltás után kialakított, alapvetően az AB aktivista környezetvédelmi gyakorlatára és az Aarhusi Egyezményre épülő környezeti demokrácia magán hordozza a jogi alkotmányosság alapvető jellemvonásait. 2010 után és még inkább az Alaptörvény elfogadásával azonban a politikai alkotmányosság paradigmája felé tettünk erős elmozdulásokat (ennek hatásait a környezeti demokráciára részletesen bemutattam). Disszertációm egyik fő tézisé (mely szerint a politikai alkotmányosság paradigmája alapvető hatást gyakorolt a környezeti demokráciára és számos pontos korlátozta a környezeti demokráciának a jogi alkotmányosság védőernyője alatt kéréselt megoldását) reményeim szerint sikerült alátámasztanom. Természetesen az alkotmányossági paradigma megváltozása a demokrácia és az arról való gondolkodás minden egyes szeletére hatással van, ugyanakkor azért érdemes mégis a környezetvédelemmel külön foglalkozni, mert ezen a területen a

környezeti demokrácia – amint láthattuk – egy önálló demokráciatípussá és –elméletté érett a liberális demokrácia keretrendszerében.

Utaltam rá korábban, hogy a politikai alkotmányosság számos ponton csorbította a környezeti demokrácia már elért szintjét (gondoljunk a védelmi szinttől való visszalépés elvének elvi és gyakorlati megsértésére, az AB hatásköreinek és értelmezési autonómiájának a korlátozására, a jövő nemzedékek önálló országgyűlési biztosi pozíciójának a megszüntetésére). S ezen a ponton érek el a disszertáció következő fő téziséhez, pontosabban kutatási kérdéséhez, vagyis ahhoz, hogy a politikai alkotmányosság paradigmája alkalmas közjogi-politikai keretrendszert jelent-e a környezeti demokrácia számára? Másként megfogalmazva: csakis a jogi alkotmányosság alkalmas megközelítés a környezeti demokrácia kibontakoztatása számára?

Amint azt korábban láthattuk, Bellamy a demokráciát akarja megvédeni a bírói felülvizsgálat túlburjánzásától és egészségtelen jellegétől. Ebben pedig a fő vezérlő elve nem az, hogy a demokrácia fontosabb lenne az alkotmányoságnál, az alapvető jogoknál vagy a joguralomnál, hanem éppen az, hogy maga a demokrácia foglalja magába és testesíti meg ezeket az értékeket (Bellamy, 2007 260. p). Úgy vélem, hogy a hazai környezeti demokrácia „jogi túladagolásban” szenvedett Magyarországon – annak minden előnyével és minden hátrányával. Hiszen páratlanul előnyös volt az, hogy az AB kialakított egy világszínvonalú környezetvédelmi gyakorlatot (amire még a korábbi AB-határozatokat hatályon kívül helyező Alaptörvény égisze alatt is hivatkozik mind a taláros testület, mind a civil-szakmai közvélemény és a jövő nemzedékek szószólója, de még a köztársasági elnök is), azonban a környezeti demokrácia nem épült be az állampolgárok mindennapjaiba, hanem megmaradt egy mesterséges, jogi keretrendszerben: vagyis az állampolgárok széles tömege nem érezte át és meg, hogy mire jó a környezeti információ, miért érdemes a közösségi környezeti döntésekben részt venni és mitől hátrányos, ha az ezekhez kapcsolódó jogok érvényesítése esetén sérül a jogorvoslathoz való jog. Mindezt úgyis interpretálhatjuk, hogy nem alakult ki a környezeti demokrácia politikai lábazata. Bellamy ezt a jelenséget kiélezve azt mondja, hogy a jogi alkotmányosság hajlamos arra, hogy bizonyos alkotmányos alapelveket (alapjogokat) egyszerűen a politikán kívülre/felülre helyezzen és a politikai rendszer korlátjaként, tulajdonképpen egyfajta előfeltételeként tekintszen rájuk (Bellamy, 2007 147. p).

A jogi alkotmányoságnak – álláspontom szerint – valóban megvan az a veszélye, hogy súlyosan depolitizálja a környezeti demokráciát, s ez legalább két jelenségben ölt testet: egyrészt az egészséges környezethez való jog olyan alapjogként tűnik fel, amelyet az AB biztosan megvéd, vagyis a társadalomnak nem is kell érte harcolnia; másrészt ebből következően a környezeti demokrácia eszközjogosítványi, procedurális oldala másodlagos lesz, hiszen úgyis egy komplex és személytelen intézményrendszer védi a környezetet, ideértve egyébként azt a „globális jogi alkotmányosságot” is, amely nemzetközi szerződések keretében (pl. az Aarhusi Egyezmény) hoz létre kötelező rezsimeket a nemzetállamok számára. Bellamy álláspontja ebben a kérdésben megint csak „szélsőséges”, s azt vallja, hogy a demokráciára erőltetett bírói megközelítések gyengítik az alkotmányos összetevőket. Ugyanakkor azt elismeri, hogy a létező demokrácia korántsem tökéletes és a bírósági döntések sem szükségképpen tökéletlenek, de az előbbi tökéletlensége nem korrigálható a bírósági döntésekkel (Bellamy, 2007 260. p). Az állampolgárok pedig úgy érzik, hogy semmilyen hatásuk sincs a nemzetközi jogi rezsimek létrehozására. Ebben természetesen nem értek egyet Bellamy-val, hiszen Magyarországon a kibontakozó jogi alkotmányosság-alapú környezeti demokrácia – amint annak elemzésekor bemutattam – igen pozitívan hatott a környezet intézményes védelmére: akár az AB-ról legyen szó, akár a nemzetközi szerződésekről (sőt utóbbiak megszövegezésébe, végrehajtásába és működtetésébe a civil szervezetek elemi módon kapcsolódnak be, gondoljunk például a TAI-vizsgálatokra). Ugyanakkor az kétségtelen, hogy a jogi alkotmányosság alkalmatlanná vált arra, hogy közös

politikai projektként funkcionáljon. Az általa vezérelt környezeti demokrácia nem volt képes kialakítani azt a diszkurzív politikai teret, amely Mason koncepciója szerint a környezet demokrácia megvalósításához nélkülözhetetlen. Magyarországon 2010 óta pedig azt tapasztaljuk, hogy a politikai alkotmányosság hatalomcentralizáló mechanizmusai nem is akarják azt kialakítani, holott a politikai alkotmányosság gondolata mögött éppen a választói akarat jobb megértésének igénye és képviselője húzódik meg: vagyis magát a képviselői demokráciát szeretné megreformálni. A politikai alkotmányosság élesen fejezi azt ki, hogy a bürokratikus és technokratikus tett, tehát depolitizált közéletben idegenül mozognak a választók, holott éppen őket kellene jobban bevonni a közösségi ügyek intézésébe. A nemzetállami vagy globális keretek között kibontakozó jogi alkotmányosság tehát súlyos demokratikus deficitekkel terhelt. Bellamy szerint a politikai többséggel igen gyakran szembenő és dominanciára törekvő bírói felülvizsgálat (ami elsősorban az USA-ra jellemző) tovább erodálja a szavazatok egyenlőségét, valamint a politikusokat felelős és elszámoltatható magatartásra ösztönző tényezőket (Bellamy, 2007 262. p). Bellamy óva int attól, hogy az Európai Unió átvegyen meghatározó elemeket az amerikai alkotmányos fejlődésből, hiszen úgy véli, hogy az USA-ban a jogi alkotmányosság törte meg a demokráciát (Bellamy, 2006 181-189. pp).

Ebből ered tehát a politikai alkotmányosság (Magyarország esetében olykor patológikus) repolitizálási hajlama: a cél a demokrácia elsődlegessé és átélhetővé, befogadhatóvá tétele (mindez, amint láthattuk Bellamy érvelésében, nem jelenti az alkotmányosság megtagadását, hanem azt, hogy éppen a demokráciából következik maga az alkotmányosság). Ez természetesen magának az alkotmányosság eszméje szempontjából igencsak fontos, hiszen Bellamy mellett érvel, hogy ha a (liberális) demokratikus rendszerek az elmúlt évek tendenciához hasonlóan rosszul teljesítenek, eltávolodnak a választóktól és a politikai álláspontokat nem tudják hitelesen képviselni, akkor bizony elveszítik magát az alkotmányos hitelességüket is (Bellamy, 2007 261. p).

Ebben az olvasatban tehát nagyon is összefér a környezeti demokrácia a politikai alkotmányossággal, sőt bizonyos szempontból a kettő egymásra hatását nélkülözhetetlennek is tekinthetjük. Ezt nevezem *a környezeti demokrácia politizálásának*. A disszertáció következő téziseként úgy vélem tehát, hogy a környezeti demokrácia és a politikai alkotmányosság együttműködéséhez az szükséges, hogy egyensúlyi helyzet alakuljon ki a környezeti demokráciához kapcsolódó alkotmányos és procedurális jogok között.

3. A környezeti demokrácia politizálása, avagy kölcsönös függőség az alkotmányos környezeti jogok és procedurális jogosítványok között

A disszertáció alapjául szolgáló kutatásaim egyik leágazásának fő hipotézise szerint a 21. században a procedurális környezeti jogosítványok (más megfogalmazásban: szelvényjogok, eszközjogosítványok) a környezeti demokrácia esszenciális tényezői. Az egyik oldalról vitathatatlan, hogy az alkotmányos környezeti jogok a környezetpolitika meghatározó vezérelvei, de a procedurális környezeti jogok nélkül mindez korántsem működőképes. A másik oldalról a procedurális jogok önmagukban céltalanok, eleve feltételezik az alkotmányos környezeti jogokat. Vagyis kölcsönösen függenek egymástól. Mason ezt a következőképpen fogalmazza meg: „*A összes procedurális jog hatékony implementálását tekinthetjük a megfelelő szintű környezethez fűződő anyagi jog megvalósítása előfeltételének.*” (Mason, 2010 10. p). Hayward szerint ugyanakkor sokkal hatékonyabb megoldás, ha a környezeti jogok elsősorban anyagi jellegűek, semmint procedurálisak: hiszen az eljárási jogosítványok nem terhelnek direkt (alkotmányos), a környezet védelmi szintjével kapcsolatos kötelezettségeket az államra (Hayward, 2005 84. p). Ezzel szemben azt állítom – éppen a disszertációban bemutatott hazai tapasztalatok fényében –, hogy a környezeti demokrácia rendszerében az alkotmányos környezeti jogok mindaddig nem működhetnek alkotmányosan, amíg azokat

nem garantálják hatékonyan – lehetőleg magából az alkotmányból következő, de az alsóbb szintű jogszabályok egész rendszerében érvényesülő – procedurális jogosítványok. Végül Hayward is hasonló következtetésre jut: szerinte ugyanis, ha van bármilyen oka annak, hogy a környezeti információhoz, a társadalmi részvételhez vagy a jogorvoslathoz kapcsolódó eljárási jogokat alkotmányos szintre emeljük, akkor az az Aarhusi Egyezmény preambulumban keresendő (anyagi) jog, mely szerint mindenkinek joga van ahhoz, hogy egészségének és jólétének megfelelő környezetben éljen (Hayward, 2005 87. p).

Mason (2010) mutat rá arra, hogy a környezeti demokrácia procedurális pillérrendszerét kidolgozó Aarhusi Egyezmény valójában anyagi jogosítványokat is tartalmaz: hiszen mind az előbb emlegetett preambulumban, mind az Egyezmény célját rögzítő 1. Cikk abból indul ki, hogy minden egyénnek joga van ahhoz, hogy egészségének és jólétének megfelelő környezetben éljen. Mindennek kapcsán – az Aarhusi Egyezmény implementációs jelentési vizsgálatának tapasztalati alapján – Mason megfogalmazza a valódi problémát, vagyis azt, hogy még azokban az országokban sem tisztázták mindig megnyugtatóan az egészséges környezethez való jog viszonyát és kapcsolódását az aarhusi procedurális jogosítványokhoz, ahol előbbi alapjogként ismerik el (Mason, 2010 25. p). Ugyanakkor az implementációs jelentésekből az is kiténik, hogy vannak olyan tapasztalatok is, hogy a procedurális jogok azzal töltik meg valódi tartalommal az egészséges környezethez való jogot, hogy a civil társadalmat hatalommal ruházzák fel, s ez különösen ott működik jól, ahol az egészséges környezethez való jog alkotmányos védelem alatt áll (pl. Belgium, Finnország, Németország) (Mason, 2010 25-26. pp). Vagyis a procedurális és alkotmányos jogok vagy együtt működnek vagy pedig külön-külön buknak el.

Álláspontom szerint az egészséges (megfelelő) környezethez való jog és a hozzá kapcsolódó procedurális jogosítványok együttműködése nélkül nem beszélhetünk környezeti demokráciáról. Ugyanakkor az azokat megfogalmazó alkotmányok, nemzetközi szerződések, alacsonyabb szintű jogszabályok mind a jogi alkotmányosság paradigmájában születtek. Az eddigiekben amellet érveltem, hogy a környezeti demokrácia anyagi jogi és procedurális oldala kölcsönösen függ egymástól. Ehhez most azt teszem hozzá, hogy Magyarország példája bebizonyította, hogy a jogi alkotmányosság keretrendszerében az anyagi jogosítványok egészen jól tudnak működni, s kialakíthatóak a környezeti demokrácia procedurális feltételei is. E kettő együttműködését, amelyen – amint láthattuk Hayward és Mason álláspontja szerint is – végtére is áll vagy bukik a környezeti demokrácia, már nem képes koordinálni önmagában a jogi alkotmányosság. S itt jön a képbe a politikai alkotmányosság procedurális irányultsága: a Bellamy-féle koncepció feladata az lehet, hogy a gyakorlatban működteti a környezeti demokrácia anyagi és eljárási aspektusait egyszerre kielégítve és formálva a társadalmi elvárásokat (pl. a képviselői intézményrendszer átalakításával megérteti az emberekkel, hogy miért fontos az egészséges környezethez való jog és hogyan lehet annak érvényesítését részvételi eszközökkel biztosítani és kikényszeríteni).

VIII. ENERGIA-DEMOKRÁCIA

A disszertációban azzal az előfeltevéssel élek, hogy a környezeti demokráciának jelentős implikációi lehetnek az energetika vonatkozásában, s erre használom az – a szakirodalomban is egyre inkább elterjedt – *energia-demokrácia* (energy democracy, Energiademokratie) fogalmat. Energia-demokrácia alatt természetesen nem egy teljesen új normatív-empirikus elméletet értek, hanem sokkal inkább a környezeti demokrácia alapvető, elméleti és gyakorlati következményeinek az energetikára, illetve energiapolitikára való vetítését.

Az energiatermelési módok és eljárások erősen környezetszennyező jellege miatt az emberiség immáron visszafordíthatatlannak látszó folyamatokat indított el Földünk klímájában (ez az antropogén eredetű klímaváltozás). Az IPCC ötödik jelentése (2014) éppen

arra figyelmeztet, hogy a klímaváltozás hatásai korántsem csak a jövőben, hanem a jelenben is jelentkezők: a mezőgazdaságban, az élővilágban, az egészségügyben, a földek és a vizek állapotában, illetve sokak életminőségének romlásában. Nem is beszélve az ún. klímamigráció jelenségéről. A jelentés minden eddiginél jobban hangsúlyozza azt, hogy a mostani klímaváltozás egyértelműen az emberi tevékenységre vezethető vissza és csak egy globális és az eddigi vállalatoknál sokkal drasztikusabb beavatkozás akadályozhatja meg azt, hogy az antropogén klímaváltozás ne váljon visszafordíthatatlanná.

Mivel a problémát a centralizáltan és gyakran demokratikus kontroll nélkül működő energiarendszereink okozták, ezért a megoldást e rendszerek demokratizálásában kell, hogy keressük. Ezért a demokratikus és diszkurzív döntéshozatal struktúráinak elemi erővel kell áthatnia a 21. század energiatermelési és energiaellátási rendszereit: a polgárok információhoz való hozzáférése, részvétele a közösségi döntésekben, utóbbiak csorbulása esetén az igazságszolgáltatáshoz való jog, végtére is az állam proaktív szerepe mindezek gyakorlásában megkerülhetetlen elemei ennek a rendszernek.

Az állampolgárok ugyanis csak akkor fogják átalakítani, racionalizálni, fenntarthatóvá tenni és a közösség érdekeihez igazítani energiafogyasztásukat, ha maguk is megismerik az energiatermelési lehetőségeket, maguk termelik meg az általuk felhasznált energiát és azzal felelősen bánnak. E vízió szerint az energiát és az energiatermelést közelebb kell hozni az emberekhez, nem pedig óriási, centralizált erőművekbe távolítani és elzárni. Az állampolgár csakis akkor lehet „jó gazda”, ha a saját bőrén fogja megtapasztani ezeket a folyamatokat, röviden: demokratizálni kell az energiatermelést, az energia szállítását, az energiához való hozzáférést és persze magát a fogyasztást is.

Ez az energia-demokrácia koncepciója, amely alapvetően klímavédelemhez kapcsolódó, igazságossági mozgalmaktól származó megközelítés (Kunze-Sören, 2014b 8. p). A különféle irányzatok többnyire elfogadják a következőket: az energia-demokrácia az energiatermelés decentralizálásán alapul, ahol a profitérdekek másodlagosak vagy teljesen irrelevánsak; a szétszert hálózathasználati jogok felett az önkormányzati energiaszolgáltatók gyakorolnak ellenőrzést; megvalósul a társadalmi párbeszéd és az érdekegyeztetés; mindenki hatékony és fenntartható módon jut energiához, amely környezetbarát módon, megújuló energiaforrásokból kerül megtermelésre.

IX. PAKS II. HATÁSA AZ ENERGIA-DEMOKRÁCIÁRA

Az energia-demokrácia magyarországi érvényesülése kapcsán elsősorban a Paks II-höz kapcsolódó energetikai (árampiaci), költségvetési, átláthatósági, korrupciós, valamint európai szabályozási problémák és kockázatok szerepével foglalkozom a disszertációban. Ugyanakkor a hazai környezeti demokrácia értékelésénél, mind a környezetpolitika, mind a környezeti demokrácia kapcsán felmerült tendenciák vonatkozásában utalok arra a disszertációban, hogy a környezeti demokrácia korlátozásában az energiapolitikai ügyeknek, s azon belül Paks II-nek óriási szerepe van. Ezt úgy fogalmazom meg kutatási tézisként, hogy 2010-től kezdve a politikai alkotmányosság felfogásával felvértezett alkotmányozó, jogalkotó és kormányzati hatalom az energetika területéről kiindulva korlátozza szisztematikusan magát az általános értelemben vett környezeti demokráciát. Ennek pedig az egyik legfontosabb célja nem más, mint Paks II-beruházás politikai megalapozása. Vagyis a kormányzat a habermasi gyakorlati diskurzus egyik szintjét (pragmatikus, etikai, morális) sem akarja megnyitni. Mindez súlyosan ronsolja a környezeti demokráciát, hiszen a demokrácia univerzális, zöld előfeltétele a környezetvédelem morális diskurzusával alapozható meg. A disszertációban összefoglalom az energia-demokrácia korlátozásának 2010 utáni legjelentősebb lépéseit.

X. KÖVETKEZTETÉSEK

A kutatás és az arra épülő disszertáció egyik fő következtetése az, hogy Magyarországon komoly problémák vannak a környezeti demokrácia működésével, illetve ezek a problémák még inkább szembeötlőek, ha a környezeti demokrácia általam vizsgált részterületét, az energia-demokráciát (illetve a Paks II-ügyet) vesszük szemügyre. Álláspontom szerint ezek a problémák egyes esetekben olyan súlyosak, hogy a környezeti demokrácia működőképessége is kérdéses. Mivel a környezeti demokráciát a liberális demokráciára „épülő” és az azt „kiegészítő” demokráciatípusként és elméletként határoztam meg, ezért logikusan adódik a következtetés (s ez lehet jelen disszertáció és a kutatásaim következő iránya): a környezeti demokráciával kapcsolatos problémák visszahatnak a liberális demokráciára, illetve a liberális demokrácia visszasságai tetten érhetőek a környezeti demokráciában.

Ezen a ponton érdemes egy kiegészítő megjegyzést tenni, hiszen felmerülhet az, hogy milyen alapon várjuk el egy demokráciától, hogy érvényesítse a környezeti demokrácia szempontjait. Ez – álláspontom szerint – elvezet bennünket a környezeti demokrácia és a demokratikus közösségek környezetvédelmének morális megalapozása kérdéséhez, amellyel a környezeti demokrácia elméleti pillérei között részben foglalkoztam. Ezúttal csak annyit tennék ehhez hozzá, hogy a környezeti demokrácia anyagi és procedurális jogosítványai annyira integrálódtak a nemzetközi jogrendszerbe és az alkotmányokba, hogy tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a liberális demokrácia és alkotmányosság alapvető „kelléktárába” tartoznak. Ilyenformán a bizonyítási kényszer megfordul, s az szorul igazolásra, hogy ha egy demokratikus berendezkedésben figyelmen kívül hagyjuk a környezeti értékek jogi és politikai védelmét.

Visszatérve a liberális demokrácia és ráépülő környezeti demokrácia problematikájára: úgy vélem, hogy egy demokráciatípus és demokráciaelmélet csakis megfelelő ideológiai háttérrel működhet, vagyis szükség van egy olyan ideológiai háttérre, amely kialakítja és legitimálja az adott berendezkedés intézményeit. Jelen esetben a probléma az, hogy a környezeti demokrácia mögött a) vagy nincs ideológia, b) vagy pedig ez az ideológia a liberális demokrácia mögött meghúzódó liberalizmus, annak minden válságával együtt. S ezen a ponton vetődik fel az a nagyon fontos dilemma, hogy a liberalizmus, mint ideológia egyáltalán kellő környezeti empátiával, érzékenységgel rendelkezik-e. Az ideológiák környezetvédelmi potenciáját megvizsgálva (Antal, 2014b) arra jutottam, hogy a liberalizmusnak (többek között a kapitalizmussal való igen szoros kapcsolata miatt) csak korlátozott a környezetvédelmi potenciálja. Ebből az következik számomra, hogy azt kell megvizsgálni, hogy a környezeti demokrácia kapcsolható-e más ideológiához vagy pedig a demokratikus közösségben a környezetvédelmet végétre is más ideológia- és demokráciatípus (elmélet) keretei között (pl. az általam vázlatos bemutatott az ökopolitika és ökológiai demokrácia) kell megvalósítani. Ha nem kívánjuk ennyire kielezni a helyzetet, akkor felvetődhet az is, hogy a környezeti demokrácia magyarországi intézményesülésével, működési módjával van probléma, s nem pedig általában a liberális és környezeti demokráciával.

Mindezek alapján a következő alternatív foratókönyvekkel és az azokból következő lehetséges további, a kompartisztika irányába mutató kutatási irányokkal, értékelő megjegyzésekkel – melyeket egyúttal vitalapként is ajánlok a téma kutatói, gyakorlati szakemberi számára – összegezném eddigi kutatásaimat a magyarországi környezeti demokrácia vonatkozásában:

F.1. A magyar példa arra mutat rá, hogy a liberális demokrácia ráépült környezeti demokrácia *eleve működésképtelen* demokráciatípus:

F.1.A. A környezeti demokrácia koncepciója önmagában működésképtelen (meg kell vizsgálni azt, hogy a liberális demokráciánk milyen a környezetvédelmi potenciálja)

VAGY le kell mondani a liberális demokráciáról és helyette az ökopolitikára és ökológiai democráciára van szükség).

F.1.B. A liberális demokrácia működésképtelen környezetvédelmi szempontból (a környezeti demokráciának le kell mondani a liberális demokráciáról és más demokráciatípusra kell ráépülnie).

F.2. A magyar példa arra mutat rá, hogy a környezeti demokrácia liberális demokráciára való *ráépülési módjai, megoldásai* működésképtelenek (fenn kell tartani a liberális demokráciát és új technikák, jogintézmények szükségesek).

F.3. A magyar példából *nem vonható le általánosítható következtetés*, mert csak a magyarországi környezeti demokrácia működésképtelen:

F.3.A. A környezeti demokráciának a magyarországi liberális demokráciára való ráépülési módja a működésképtelen (meg kell keresni azokat a nemzetállami és nemzetközi megoldásokat, amelyek működőképesek).

F.3.B. A környezeti demokrácia csak a liberális demokrácia keretrendszerében működhet (az új demokráciamodellhez képest kell átgondolni a környezetvédelem integrálását VAGY le kell mondani a környezeti demokráciáról).

VÁLOGATOTT IRODALOM

- Antal Attila (2014a): *Strong Constitutional Basis – Weak Environmental Policy. How could be the Environmental Policy Unconstitutional? – The Case of Hungary* (conference paper, 2014. szeptember 5-7. 3rd UNITAR-Yale Conference on Environmental Governance and Democracy, 5-7 September 2014, New Haven, USA)
- Antal Attila (2014b): *Ökopolitika, ideológia, baloldal. A baloldali környezetpolitika elméleti alapjai*. L'Harmattan Kiadó
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy mások modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó
- Bela Györgyi – Pataki György – Valené Kelemen Ágnes (2003): *Társadalmi részvétel a környezetpolitikai döntéshozatalban* (Public Participation in Environmental Policy Decisionmaking: Application of Decision Support Tools) Magyarország az ezredfordulón c. stratégiai kutatás, BKÁE Környezettudományi Intézetének tanulmánya
- Bela Györgyi – Boda Zsolt – Pató Zsuzsanna (2008): *Magyarország a nemzetközi környezetpolitikában. Az éghajlat és a biológiai sokféleség védelme*. L'Harmattan Kiadó
- Bellamy, Richard (2007): *Political Constitutionalism: A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy*. Cambridge
- Bobbio, N (1987): *The Future of Democracy*. Cambridge, Polity
- Bohman, J. (1990): *Communication, ideology, and democratic theory*. In: American Political Science Review, Vol 84, No 1. 93-109. pp
- Buchstein, Hubertus – Jörke, Dirk (2011): *Democracy, Theories of*. In: Badie, Bertrand – Berg-Schlosser, Dirk – Morlino, Leonardo (szerk.) (2011): *International Encyclopedia of Political Science*. London, Sage. 571–582. pp
- Center for Social Inclusion (2013): *Energy Democracy – Community-led Solutions: Three Case Studies*.
- Coppedge, Michael – Alvarez, Angel – Maldonado, Claudia (2011): *Conceptualizing and Measuring Democracy: A New Approach*. In: Perspective on Politics, 9., 2011/2., 247-267. pp
- Dahl, Robert A. (1971): *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven, Yale University Press
- Dryzek, John S. (1987): *Rational Ecology*. Oxford, Basil Blackwell
- Dryzek, John S. (1990a): *Designs for environmental discourse: the greening of the administrative state*. In: Paehlke, R. – Torgerson, D. (szerk.) (1990): *Managing*

- Leviathan: Environmental Politics and the Administrative State*, London, Belhaven Press. 97–111. pp
- Dryzek, John S. (1990b): *Discursive Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press
- Dryzek, John S. (1995): *Political and Ecological Communication*. In: *Environmental Politics* Vol 4, No 4. 13-30. pp
- Dryzek, John S. (1997): *The Politics of the Earth: Environmental Discourses*. Oxford, Oxford University Press
- Dryzek, John S. (2000): *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. Oxford University Press
- Dryzek, John S. (2009): *Politikai és ökológiai kommunikáció*. In: Scheiring – Jávör (szerk.): 2009: 331-352. pp Megjelent: Dryzek, John S. (1996): *Political and Ecological Communication*. In: Mathews, Freya (szerk.): *Ecology and Democracy*. London, Frank Cass, 13-30. pp
- Dobson, Andrew (1990): *Green Political Thought*. London, HarperCollins
- Dobson, Andrew (1996) *Democratising green theory: preconditions and principles*. In Doherty, B. – de Geus, M. (szerk.) (1996): *Democracy and Green Political Thought: Sustainability, Rights and Citizenship*. London, Routledge 132-148. pp
- Dobson, Andrew (1996b): *Representative democracy and the environment*. In: Lafferty, W. M. – Meadowcroft, J. (szerk.) (1996): *Democracy and the Environment: Problems and Prospect*. Cheltenham, Edward Elgar 124-139. pp
- Dobson, Andrew (2009): *Stratégiák a zöld változásért*. In Scheiring – Jávör, 2009: 600-620. pp. Megjelent: Dobson, Andrew (1998): *Strategies for Green Change*. In Dryzek, John S. – David, Schlosberg (szerk.): *Debating the Earth: The Environmental Politics Reader*. Oxford, Oxford University Press, 539-556. pp
- EMLA Környezeti Management és Jog Egyesület (2005): *Környezeti demokrácia Magyarországon: a TAI módszertannal végzett második magyar környezeti demokrácia felmérés eredményei*. Budapest
- F. Nagy Zsuzsa – Fülöp Sándor – Móra Veronika (2002): *A környezeti demokrácia megvalósulása Magyarországon*. Environmental Partnership, Typoézis Kft.
- Fabbrini, Sergio (2004): *Transatlantic Constitutionalism: Comparing the United States and the European Union*. In: *European Journal of Political Research*, 2004/43. 547-69. pp
- Habermas, Jürgen (1984): *The Theory of Communicative Action I: Reason and the Rationalization of Society*. Boston, MA: Beacon
- Habermas, Jürgen (1987): *The Theory of Communicative Action II: Lifeworld and System*. Boston, MA: Beacon
- Habermas, Jürgen (1996): *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, Polity
- Hayward, Tim (2005): *Constitutional Environmental Rights*. Oxford University Press
- IPCC (2014): *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability*
- Kiss, Csaba – Poltimae, Helen – Stuminska, Marta – Ewing, Michael (2006): *Environmental Democracy An Assessment of Access to Information, Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters in Selected European Countries*. The Access Initiative Europe and The EMLA Association
- Kunze, Conrad – Becker, Sören (2014a): *Energiedemokratie in Europa*. Bestandsaufnahme und Ausblick. Rosa Luxemburg Stiftung, Büro Brüssel
- Kunze, Conrad – Becker, Sören (2014b): *Energy democracy in Europe. A survey and outlook*. Rosa Luxemburg Stiftung, Brussels Office
- Majtényi Balázs (2008): *A jövő nemzedékek és a természeti tárgyak köztársasága*. In: *Fundamentum*, 2008/1. szám 17-28. pp
- Mason, Michael (1999): *Environmental Democracy*. Earthscan Publications Ltd.

- Mason, Michael. (2010): *Information disclosure and environmental rights: the Aarhus Convention*. In: *Global environmental politics* 10 (3). 10-31. pp
- Paehlke, Robert (1989): *Environmentalism and the Future of Progressive Politics*. New Haven, Yale University Press
- Pánovics Attila (2010): *Az Aarhusi Egyezmény és alkalmazása az Európai Unió jogában. Doktori értekezés*. PTE ÁJK Doktori Iskola Nemzetközi- és Európai Alprogram
- Parola, Giulia (2013): *Environmental Democracy at the Global Level: Rights and Duties for a New Citizenship*. De Gruyter
- Pataki György (2007): „Bölcs laikusok.” *Társadalmi részvételi technikák a demokrácia szolgálatában*. In: *Civil Szemle* 2007/3-4. 144-156. pp
- Pócza Kálmán (2012): *Alkotmányozás Magyarországon és az Egyesült Királyságban*. In: *Kommentár*, 2012/5. 35–50. pp
- Pócza Kálmán (2015): *Alkotmánybíráskodás es demokráciaelmélet*. In: *Századvég*, 75. 137-181. pp
- Schumpeter, Joseph A. (1976): *Capitalism, Socialism, and Democracy*. London: Allen and Unwin
- Sweeney, Sean (2013): *Resist, Reclaim, Restructure: Unions and the Struggle for Energy Democracy*. Rosa Luxemburg Stiftung New York Office, Cornell University ILR School, The Worker Institute
- Tomkins, Adam (2002): *In Defence of the Political Constitution*. In: *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 22, No. 1 (2002): 157–175. pp
- Tomkins, Adam (2003): *Public Law*. Oxford, Oxford University Press
- Török Emőke (2014): *Munka és társadalom. A munka jelentésváltozásai a bér munkán innen és túl*. L'Harmattan Kiadó
- Turan, Iltér (2011): *Democracy, Types of*. In: Badie, Bertrand – Berg-Schlosser, Dirk – Morlino, Leonardo (szerk.) (2011): *International Encyclopedia of Political Science*. London, Sage. 582–594. pp

A SZERZŐ PUBLIKÁCIÓI A DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÁRGYKÖRÉBEN

- 1) Antal Attila (2015): *Environmental and Energy Democracy in Hungary*. Conference paper prepared for ECPR General Conference, Université de Montréal, Montreal 26-29 August 2015. Section: Environmental Politics. Panel: P097, Energy Policy: National and Comparative Approaches
- 2) Antal Attila (2014): *Ökopolitika, ideológia, baloldal. A baloldali környezetpolitika elméleti alapjai*. L'Harmattan Kiadó
- 3) Antal Attila (2014): *Nacionalizmus és környezetvédelem*. In: Antal Attila [2014]: [szerk.]: *Politikatudományi tanulmányok 2014*. 28-34. pp)
- 4) Antal Attila (2014): *Strong Constitutional Basis – Weak Environmental Policy. How could be the Environmental Policy Unconstitutional? – The Case of Hungary* (conference paper, 2014. szeptember 5-7. 3rd UNITAR-Yale Conference on Environmental Governance and Democracy, 5-7 September 2014, New Haven, USA)
- 5) Antal Attila (2013): *Az Alaptörvény környezetvédelmi filozófiájának vakfoltjai*. In: Drinóczi Tímea – Jakab András [2013] [szerk.]: *Alkotmányozás Magyarországon 2010-2011*. Pázmány Press. Budapest-Pécs. 13-29. pp
- 6) Antal Attila (2013): *A demokrácia, a kormányzás és a környezet minőségének összefüggései*. In: *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae TOMUS XLIX. ANNUS 2012*
- 7) Antal Attila (2012): *A jövő nemzedékek érdekei az Alaptörvényben*. In: Verebélyi Imre (2012): *Az állam és a jog alapvető értékei a változó világban. A Széchenyi István*

- Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájának konferenciakötete. Győr 13-21. pp*
- 8) Antal Attila (szerk.) (2012): *Politikatudományi tanulmányok – Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskoláinak III. konferenciája* (szerkesztett tanulmánykötet, Budapest, 2012, ISSN 1417-2488
  - 9) Antal Attila (2012): *Lehet-e „jobboldali” vagy „baloldali” a környezetpolitika?* In: Antal Attila (szerk.) (2012): *Politikatudományi tanulmányok – Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskoláinak III. konferenciája.* Budapest 203-215. pp
  - 10) Antal Attila (2012): *Környezeti demokrácia az energetikában.* In: Pánovics Attila – Glied Viktor (szerk.) (2012): *... cselekedj lokálisan! Társadalmi részvétel környezeti ügyekben.* PTE ÁJK – IDRResearch Kft./Publikon Kiadó, Pécs 153-168. pp
  - 11) Antal Attila (2011): *Az új Alaptörvény környezetvédelmi filozófiája.* In: *Közjogi Szemle* 2011/4. 43-51. pp
  - 12) Antal Attila (2011): *Energia és információ. Az Energiaklub adatigénylési tapasztalatai.* Energiaklub Szakpolitikai Intézet, Energia Kontroll Program
  - 13) Antal Attila (2010): *Környezetpolitika a pártprogramokban.* In: Glied Viktor – Nagy Roland (szerk.): *Függésben. Kényszerpályán a jövő.* Publikon Kiadó, 2010. 43-74. pp
  - 14) Antal Attila (2010): *A környezeti demokrácia Magyarországon – Alkotmányos alapok.* In: *Közjogi Szemle* 2010/3. 46-51. pp
  - 15) Antal Attila (2010): *Környezetpolitikai tervezés és stratégiaalkotás helyi szinten.* In: Kákai László (2010) (szerk.): *20 évesek az önkormányzatok. Születésnap vagy halotti tor.* IDRResearch Kft. Pécs 395-411. pp
  - 16) Antal Attila (2010): *A környezeti demokrácia jelentésszintjei és hazai állapota.* In: Nagy Marianna (2010) (szerk.): *Jogi tanulmányok, 2010. Ünnepi konferencia az ELTE megalakulásának 375. évfordulója alkalmából. III. kötet.* 241-255. pp
  - 17) Antal Attila (szerk.) (2010): *Diszfunkciók az állami energetika és az energiajog területein.* Energia Klub, Energia Kontroll Program
  - 18) Antal Attila (2009): *A környezeti demokrácia elmélete és gyakorlata tanulmány.* In: *Politikatudományi Szemle* 2009/4. 82-101. pp